

KODANLIKU RIIGIAPARAADI PURUSTAMINE EESTIS 1940. AASTA REVOLUTSIOONIS

Aspirant E.-J. Truuväli

Riigi ja õiguse ajaloo kateeder

Olenemata sotsialistliku revolutsiooni teostamise viiside mitmekesisusest, tuleb kapitalistlik ühiskond sotsialistlikuks ühiskonnaks ümber kujundada revolutsioonilisel teel, proletariaadi diktatuuri kehtestamisega.

Võimule tulnud proletariaat ei saa oma eesmärkideks kasutada kodanlikku riigiaparaati, vaid «kui ta tahab kaitsta ... revolutsiooni saavutusi ja minna kaugemale ... , peab «purustama», väljendudes Marxi sõnadega, selle kodanluse «valmis» riigimasina ja asendama selle uuega ...»¹

Ekslik oleks arvata, nagu mõistetakse kodanliku riigiaparaadi purustamise all üksnes muudatusi riigi mehhanismi struktuuris (likvideeritakse töörahva rõhumise organid — kodanlik politsei, kohus, armee koos nende isikulise koosseisu vallandamisega — ja luuakse nende asemele uut tüüpi proletaarset riigi organid), vaid eeskätt tuleb mõista riigiaparaadi isikulise koosseisu asendamist töörahva hulgast või tema huve teenivate isikutega juhtivatel kohtadel riigiaparaadis, millega üksnes saab kaasneda riigifunktsioonide klassiolemuse muutmine ning sellele vastavalt ka muudatused riigiaparaadi mehhanismi struktuuris.

Lähtudes kodanliku riigi klassiolemusest, möönavad kommunistid samal ajal tema riigiaparaadi üksikute lülide (tehnilised, majanduslikud, arvestusorganid) ära kasutamise võimalust.

Töölisklassi sellise poliitika teostamine pole tingitud üksnes riigiaparaadi nende lülide organisatsioonilistest ja funktsioneerimise iseärasustest, vaid eelkõige sellepärast, et faktilise töö teevad neis organeis ametnikud, kelledest enamus on palga- ja sotsiaalolude poolest proletaareses või poolproletaareses olukorras.²

Tervikuna on kodanliku riikluse arenguprotsessile imperia-

¹ V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 311.

² Vt. selle kohta С. И. Тюльпанов, О классовой структуре империалистического общества, «Вестник ЛГУ», 1962, № 23, вып. 4, lk. 135—139.

lismiajastul iseloomulik see tendents, et riigiametnike põhimass läheneb oma seisundilt üha enam nendele kihtidele, keda rõhub ja ekspuaterib monopolistlik kapital. Sellest kõneleb tänapäeval üha laienev riigiametnike koondumine ametiühingutesse ja oma õiguste kaitse streikide abil.³ Selgelt tuleb see tendents esile ka kodanlikus Eestis. Kui kodanliku Eesti riigiaparaadis juhtivatel kohtadel olevad isikud olid tihedalt seotud finantskapitaliga või olid ise suurkapitalistid⁴, siis samal ajal riigiteenistujate põhimass sai sama suurt palka kui töölised suur- ja kesktööstuses.⁵ Kõige rohkem oli ametnikke teedeministeeriumi ametkondades (31% riigiteenijate üldarvust), sõja-, sise- ja kohtuministeeriumi ametkondades kokku 38%, kuid riigikassast makstavatest palkadest läks nende kolme ministeeriumi ametnikele 52,3%. Väiksemad olid majandusministeerium (4,5%) ja sotsiaalministeerium (2,1%). Teedeministeeriumi Raudteede Talituse ametnikest sai 82%, põllumajanduse ministeeriumi ametnikest 71%, sotsiaalministeeriumi ametnikest 70,4% sama suurt palka kui suurtööstuse töölised, osa aga sai sama võrra või vähemgi kui kesktööstuse töölised.⁶

Lisaks riigiametnike põhimassi palgaolude langemisele tööliste palgatasele⁷ (mõned kategooriad, nagu arveametnikud; kantse-

³ Vt. E. Tuominen, Sotsialistlik revolutsioon ja kodanlik riik. «Eesti Kommunist» 1964, nr. 7, lk. 9.

⁴ Nii olid kahe viimase valitsuse — Eenpalu, Uluots — kõik ministrid monopolistlike koondiste ja pankade juhatustes ning aktsiate omanikud — vt. Eesti majandustegelased, Tartu 1938, lk. 70, 194, 223, 240 jt.; kõik ministriabid, peavalitsuste direktorid jt. keskaparaadi juhtivad töötajad ning omavalitsuste juhid kuulusid ühel või teisel määral kodanluse äringkondadesse — sealsamas, lk. 112, 120, 124 jj., vt. ka «Rahva Häääl» nr. 28, 20. 07. 1940, nr. 29, 21. 07. 1940, nr. 30, 22. 07. 1940.

⁵ 1940. a. algul oli riigiteenistuses üle 24 000 inimese — andmed saadud arvestuste teel järgmiste materjalide alusel: «Riigi Teataja» (hiljem RT) 1938—1940 avaldatud seadused riigiteenistujate koosseisude muutmise kohta; «Kaubandus-töökoja Teataja» 1939, nr. 5, lk. 117 ja Valitsusasutuste tegevus. Riigikantselei väljaanne, (Tln) 1939.

⁶ 1938. a. uurimuste andmeil oli Tallinnas suur- ja kesktööstuse tööliste keskmine kuupalk vastavalt 84 ja 71,06 kr. kuus (meestöölistel). «Eesti Statistika» 1938, lk. 139 standarditabeli nr. 30 andmeil; vt. ka K. Kask, Tööstustööliste majanduslikust olukorrast kodanlikus Eestis, Tln. 1957, lk. 34—36; Sotsiaalministeeriumi 65 ametnikust said 46 palka 67—88 kr. kuus; Teedeministeeriumi Posti-telegraafi-telefoni Talituse I—IV järgu ametnikud (604 inimest) said järgmist palka kuus:

I järk (67 inimest) — 88 krooni,

II järk (kokku 205 inimest) 67 ametnikku said 80 krooni,
138 ametnikku said 74 krooni,

III järk (212 inimest) — 70—69 krooni,

IV järk (120 inimest) — 67—66 krooni — «Riigi Teataja» 1938, 30, 245; 42, 392; 53, 438; 74, 676 andmeil.

⁷ 1920. a. palgamäärade järgi said riigiaparaadis töötavad nn. «alamad ametnikud» (vanemkantseleiametnik, I—IV järgu kantseleiametnikud, arveametnikud, raamatupidajad) 1.190—980 marka kuus, kuna tehnikud, mehhaanikud ja masinistid said 770—665 marka kuus — RT 1920, 61/62.

leitootajad, asjaajajad said vähemgi⁸⁾, halvenes riigiametnike sotsiaalkindlustus ning vähenesid pensionid.⁹

Mitte sugugi vähem oluline pole ka see, et fašiseerumisprotsess, tugevdades riigiaparaadi tsentraliseeritust, piiras veelgi ulatuslikumalt riigiametnike iseseisvust ning selles suhtes viis nad tavalise palgatöölise tasemele. Muidugi tuleb kõiki ülaltoodud momente arvestades silmas pidada, et kodanluse ideoloogia surve riigiametnikele oli tugev, aga samuti ka seda, et riigiaparaadis töötas palju kaitseliitlasi, klassisõjast osavõtnuid, kellele kodanlus oli maad andnud. Seetõttu oli kodanluse mõju riigiametnikele kahtlematult suur. Kuid kõiki neid ülaltoodud momente konkreet-ses ajaloolises situatsioonis õigesti arvestades on proletariaadil pärast kodanliku riigimasina vallutamist võimalus riigiametnike põhimassi oma huvides tööle rakendada, vallandades vaid juhtivaid töötajaid ja puhastades riigiaparaadi teised lülid reaktsioonilistest elementidest.

Seega — marksistlik-leninlik õpetus kodanliku riigiaparaadi purustamisest ja sotsialistliku riigiaparaadi loomisest nõuab mitte üksnes teatud maal toimuva revolutsioonilise situatsiooni põhjalikku tundmist ja rahvusvahelise olukorra oskuslikku ära-kasutamist, vaid ka iga kodanliku riigiaparaadi lüli olemuse ja tema poolt etendatava osa kindlaksmääramist kodanluse dikta-tuuri mehhanismis; riigiaparaadi isikulise koosseisu konkreetset analüüsi, aga ka kogu kommunistliku ja töölisliikumise internat-sionaalsete kogemuste arvestamist.¹⁰

Alljärgnevalt käsitletakse kodanliku riigiaparaadi purustamise küsimusi 1940. aasta revolutsioonis Eestis. Ruumipuuduse tõttu ei käsitleta probleeme, mille kohta on olemas juba uurimusi. Samuti piirduetakse ka ajavahemikuga 21. juunist 1940 kuni 1. jaanuarini 1941. a.

1940. aasta juuniks olid kujunenud kõik tingimused töörahva võidurikkaks väljaastumiseks fašistliku režiimi vastu.¹¹

⁸ Vanemkantseleiametnik sai kuus 67 krooni, kantseleiametnik 61 krooni jne. — RT 1937, art. 681—692.

⁹ Vt. selle kohta S. Aheilik, Arstiahist ja sotsiaalkindlustusest kodanlikus Eestis, Tln. 1964, lk. 94.

¹⁰ Vt. selle kohta: В. Г. Калтакян, Общие принципы организации диктатуры пролетариата и разнообразия ее форм. Автореферат, М., 1964, lk. 1—7; В. С. Петров, Слом буржуазного государственного аппарата — необходимое условие возникновения государства социалистического типа, «Вопросы государства и права», ЛГУ, 1958, lk. 6—7.

¹¹ Revolutsioonilise situatsiooni väljakujunemist Eestis 1940. aastal on ulatuslikumalt käsitlenud I. Jankovski, 1940. aasta revolutsioon Eestis. «Eesti Kommunist» 1955, nr. 7, lk. 22—32; S. Kutsar-Zabrodskaia, Eestimaa Kommunistlik Partei 1940. aasta revolutsioonis, Tln. 1960, lk. 11—85; I. Siidmääe, 1940. aasta pöördelised juunipäevad Eestis. «Edasi» nr. 32, 16. VI 1953; samalt autorilt, Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis 1940. a. suvel, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Õigusteaduskonna töid, Tartu 1959, lk. 3—18.

21. juunil 1940. a. toimunud revolutsiooniliste väljaastumiste tulemusena kukutati fašistlik klikivalitsus ning moodustati uus valitsus eesotsas tuntud ühiskonnategelase J. Vares-Barbarusega. Sellega oli fašistlik diktatuur kukutatud. Mis puutub revolutsiooni põhiküsimusse — võimuküsimusse, siis alates 21. juunist ei saanud kodanlus enam teostada oma diktatuuri, võim riigis ei kuulunud talle. Keskselt riigiorganiks kujunes J. Varesse valitsus, kelle poolt teostatud riigivõimu klassiolemust iseloomustab kõige paremini tema tegevus järgneval juuni-juuli perioodil. J. Varesse valitsuse klassiolemuse kohta on Eesti NSV ühiskonnateadlased esitanud rea aastate jooksul erinevaid arvamusi.¹² Märkime omalt poolt niipalju, et meie arvates tuleks lugeda õigeaks seisukoht, mille kohaselt J. Varesse valitsuse tegevus ületas juba revolutsiooni esimestel päevadel fašismivastase riigipöörde raamid ning hakkas täitma proletariaadi diktatuuri funktsioone.

Mis puutub vaidlustesse 1940. a. revolutsiooni iseloomu üle, siis meie arvates tulenevad nad sellest, et mitmeetapilise revolutsiooni pooldajad ei käsita revolutsiooni mitte kui protsessi, vaid kui a k t i. Et Eestis toimus sotsialistlik revolutsioon rahulikul teel, siis seda raskem on kindlaks määrata poliitilise võimu jagamatut üleminekut proletariaadile kui a k t i, kuna relvastatud ülestõusu puhul on kohe näha, kelle diktatuur kehtestatakse.

Uluotsa valitsus lahkus ametist 16. juunil, kuid Päts viivitas uue kabineti moodustamisega. Mitme päeva jooksul pärast J. Uluotsa valitsuse lahkumist otsis diktaator lahendust mõnede ministrite asendamisega.¹³ Oli see ju kodanluse vana taktika: 24 kodanliku Eesti kabinetis istusid pea-aegu ühed ja samad isikud — nii oli Eenpalu siseministriks 11 valitsuses, kahes viimases valitsuses (Eenpalu-Uluots) oli 10-st ministrist 6 eelmise valitsuse liiget. Kuid nüüd osutus valitseva ladviku toetuspind üldrahvaliku opositsiooni tõttu niivõrd kokkukuivanuks, et tema sotsiaalne baas oli piiratum kui ühegi teise valitsuskriisi ajal kogu kodanluse võimu kestel. Oli ju Pätsi diktatuur kujunenud lõpuks kitsaks isikuvõimuks.

Valitsuskriisi lahendamist püüdis Päts 19. juunil saavutada parempoolsete sotside liidri A. Rei kutsumisega peaministri kohale,¹⁴ 21. juunil esitas J. Vares uue valitsuse nimekirja, mille Päts tagasi lükkas¹⁵. Alles pärast teistkordset esitamist sama päeva õhtul nõustus Päts uue kabineti moodustamisega.

¹² Vt. selle kohta O. Kuuli, 1940. a. sotsialistlik revolutsioon Eestis (Histoograafiline ülevaade). Tõid EKP ajaloo alalt, I, Tln. 1965, lk. 108—134.

¹³ Vt. Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, II osa, Tln. 1963, lk. 349.

¹⁴ Vt. Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, III, Stokholm 1956, lk. 18.

¹⁵ Vt. J. Semper, Mälestuskatkendeid. «Sirp ja Vasar» nr. 26, 25. VI 1965. a.

Nõukogude vabariikide kujunemisel Baltimaadel 1940. a. on sisuliselt palju ühist sotsialistlike riikide tekkimisega Kesk- ja Kagu-Euroopas. Kuid Baltimaade 1940. a. juunipöörde peaarinevus seisneb selles, et loodud rahvavalitsuste poliitikat suunas ainsana algusest peale kommunistlik partei, kuna Kesk- ja Kagu-Euroopa sotsialistlikes maades toetus valitsus fašismi purustamise järel töölisklassi ja talurahva mitme partei kompromissile.¹⁶ J. Varese valitsuse koosseisus ei olnud küll 21. juunil 1940 ühtegi kommunisti, kuid juba juulikuu esimesel poolel astus 5 selle valitsuse ministrit eesotsas J. Varesega EKP ridadesse. Asjaolu, et valitsusse kuulusid mõningad kodanlikud tegelased, ei muuda J. Varese valitsust koalitsioonivalitsuseks, vaid siin on vaja eelkõige vaadata, milline oli nende ministrite reaalse osa valitsuse poliitika kujundamisel ja selle teostamisel. Peab märkima, et viimased ei tegutsenud mingisuguse teise poliitilise partei esindajatena ega etendanud mingit osa valitsuse poliitilise kursi määramisel.

Juba 23. juunist alates hakkas J. Varese valitsuse juures töötama ka kommuniste.¹⁷ Teatavasti töötas J. Varese valitsus ka pärast 21. juulit samas koosseisus edasi kuni 25. augustini, täites seega juba Nõukogude valitsuse ülesandeid. Enamus J. Varese valitsuse liikmeist töötas ka hiljem rahvakomissaridena või teistel juhtivatel kohtadel.¹⁸

Faktiliselt oli juba J. Varese valitsuse moodustamine ja autoritaarse võimu hävitamine kodanliku Eesti riigimasinaks kesksete lülide purustamine.¹⁹

¹⁶ Vt. lähemalt A. A. Дризул, Установление Советской власти в Латвии в 1940 году. Материалы объединенной научной сессии по истории народов Прибалтики послеоктябрьского периода. Таллин, 1954.; В. О. Миллер, Государственность Советской Латвии в 1940—1941 годах. Латвийский Государственный Университет имени Петра Стучки, Ученые записки, т. 64, Рига, 1964, lk. 21—76; Ю. Н. Жюгжда, Уничтожение фашистского режима и восстановление Советской власти в Литве. Материалы объединенной научной сессии по истории народов Прибалтики послеоктябрьского периода, Таллин 1954.

¹⁷ Siseministri abi ja hiljem ka sisekaitse ülem H. Habermann, 1. juulist J. Lauristin Informatsioonikeskuse abijuhataja ja O. Sepre majandusministri abi.

¹⁸ N. Andresen — hariduse rahvakomissar; O. Kärm — konnaalmajanduse rahvakomissar; J. Semper — hariduse rahvakomissari asetäitja ja hiljem RKN-i Kunstidevalitsuse juhataja; J. Vares — ENSV Ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi esimees; N. Ruus — EKP Keskkomitee sekretär ja juunist 1941. a. RKN-i esimehe asetäitja jne.

¹⁹ Juba J. Varese valitsuse 22. juuni 1940. a. deklaratsioonis nähti ette Riigivolikogu ja Riiginõukogu, samuti «kõigi rahvavaenulike organisatsioonide laialisaatmine», — «Rahva Hääl» nr. 2, 22. 06. 1940., «Isamaaliit» ning terve rida teisi tagurlikke organisatsioone saadeti laiali 27. juunil 1940. a. — vt. «Rahva Hääl» nr. 10, 2. 07. 1940.

Kodanliku riigiaparaadi lammutamise ja sotsialistliku riigiaparaadi loomise küsimusi Eestis 1940. a. käsitlevad ulatuslikumalt A. Vask ja B. Levin.

Vt. A. Vask, Kuidas sündis sotsialistlik riiklus Eestis 1940. a. «Eesti Kom-

A. Vask oma osundatud artiklis teeb järgmise järelduse: «21. juunist kuni 21. juulini 1940 toimus põhiliselt riigiaparaadi demokraatiseerimine kodanliku põhiseaduse raames. See oli kodanliku riigiaparaadi lammutamise ettevalmistamise periood (minu sõrendus — E.-J. T.).» Siinkohal peab veelkordselt alla kriipsutama, et riigivõim, mida sel ajal teostas J. Varese valitsus, oli oma klassiolemuselt proletariaadi diktatuuri funktsioone täitev võim. Seetõttu, lähtudes marksistlikust vormi ja sisu dialektikaõpetusest, ei muuda selle võimu klassiolemust tema tegevuse poliitiliste vormide teatud iseärasus.²⁰ Paljudel juhtudel säilis esialgu kodanliku riigimasina vorm, kuid fašistlike tegelaste asendamine töörahvale ustavate inimestega andis sellele uue, proletarise sisu. On kohane meenutada V. I. Lenini taktikalist juhendit, et sotsialistlikus revolutsioonis tuleb õigesti osata rakendada kõiki vorme, nii uusi kui ka vanu, muutes nad võidu tööriistaks.²¹ Seepärast võib reaktsiooniliste elementide minemakihutamist riigiaparaadist küll lugeda selle demokraatiseerimiseks, aga kui nende asemele astuvad kommunistid, kes täidavad proletariaadi diktatuuri organite funktsioone, siis on lakanud olemast kodanliku diktatuuri organite vastavad funktsioonid ning ilma nende funktsioonideta ei saa kõnelda kodanlikust riigiaparaadist. Teiselt poolt on oluline ka silmas pidada, milliseks olid kujunenud valitsuse ja presidendi kui riigiorganite vahekorrad ning millise organi osatähtsus oli suurem pärast 1940. aasta juunipööret.

J. Varese valitsuse ametisseastumisega muutus senine «kõikvõimas» presidendi institutsioon fiktsiooniks (ehkki juriidiliselt presidendi õigusi ei kärbitud). Presidendi ametikoha ja sellele kohale K. Pätsi jätmine baseerus vaid taktikalistel kaalutlustel. J. Varese valitsus kasutas presidendi seadusandlikke õigusi olukorras, kus viimane faktiliselt ei olnud enam võimutäiuse kandja, vaid valitsuse ülesannete täitja.²² Presidendi dekreetide ja käskkirjade vormis sai valitsus suure operatiivsusega ellu viia revolutsioonilisi otsuseid, neid dekreet-seadustena vormistades. Arvestades konkreetset ajaloolist olukorda ja rahvuslikke iseärasusi oli selles vormis rahvavalitsuse korraldustel suur autoriteet mitte üksnes töörahva, vaid ka kodanluse hulgas.²³

munist» 1962, nr. 4, lk. 73—82, samuti B. Левин, Развитие Советской государственности в Эстонии, 1961, lk. 36—82.

²⁰ Vrd. B. Levin, Nõukogude ehitustöö Eestis 1940.—1941. aastal, «Eesti Bolševik» 1950, nr. 13, lk. 67.

²¹ Vrd. V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 81.

²² Vrd. A. Tolk, Eestimaa Kommunistliku Partei taktikast 1940. a. revolutsioonis. ЕКР ajaloo, Төд NLKP ajaloo alalt, III, TRÜ Toimetised, Tartu 1965, lk. 43—44.

²³ Selline taktikaline järeldus kõlab eriti aktuaalsena tänapäeval, läbides paljude kapitalistlike maade kommunistlike parteide programmilisi dokumente — vt. näiteks: Программа КП Франции о мирном переходе власти и сломе бур-

Tööraha võimu kindlustamisel rahulikul teel oli suur tähtsus kõrgema esindusorgani (Riigikogu), ümberkujundamisel vastavalt töötava rahva demokraatialle. Riigivolikogu valimised kuulutati välja 5. juulil; Riiginõukogu otsustati enam mitte moodustada.²⁴ Need olid tõsised löögid kodanliku riigiaparaadi põhiseaduslike aluste pihta.

Kuigi valimised viidi läbi senise kodanliku Riigivolikogu valimiste seaduse alusel,²⁵ muutis rida valitsuse korraldusi selle reaktsioonilist olemust ulatuslikult.²⁶

Valimiste läbiviimisel organiseeris töötav rahvas EKP juhtimisel kõige laialdasema töötajate bloki ekspluateerijate vastu. Juba valimiste väljakuulutamisele järgmisel päeval, 6. juulil avaldas Eesti Töötava Rahva Liit (ETRL) oma valimisplatvormi, kuhu kuulus 22 organisatsiooni eesotsas EKP ja Eesti Ametiühingute Keskliiduga.²⁷ Valimiste eelõhtuks teatasid oma asumisest ETR Liitu toetavale positsioonile 590 mitmesugust organisatsiooni ja 146 rahvakoosolekut.²⁸

Valimiskampaania läbiviimiseks nähti ette vaid kümme päeva, kandidaatide esitamise tähtajaks määrati juba 9. juuli kell 24.00.²⁹ Kodanlikud poliitikategelased, kes suutsid, vaatamata sellisele valimiskampaania tempole, esitada oma kandidatuurid, püüdsid rahvast petta, nimetades, et ka nemad toetavad ETR Liidu nõudmisi.

L. Illison meenutab oma jutuajamist Uluotsa valitsuse välisministri A. Piibuga, kes samuti oli esitanud oma kandidatuuri Riigivolikogusse: «Pärisin, milliste kavatsustega ta esitas oma kandidatuuri, milline on tema programm. Ta toetavat täielikult Töötava Rahva Liidu valimisplatvormi, olevat Nõukogude Liidu sõber ja tahtvat oma riigimehekogemusi anda uue korra käsu

---

жуазной государственной машины, «Коммунист» 1964, № 9, lk. 58; vt. ka Le Parti Communiste Francais et les étudiants. «France nouvelle», nr. 24, 2., 03. 1965.

²⁴ RT 1940, 60, 566.

²⁵ RT 1937, 71, 59.

²⁶ Tühistati seni kehtinud kord, mille kohaselt valimisringkonnas ühe kandidaadi esitamisel loeti kandidaat automaatselt valituks; muudeti ära üheaastane elukoha tsensus; lühendati kandidaatide esitamise tähtaega 28 päevalt 5 päevale ja vähendati esitamiskirjale nõutavate allkirjade arvu 150-lt 50-le. Kõik need muudatused laiendasid tööraha osavõtu võimalust valimistest, RT 1940, art. 565, 566, 628.

²⁷ «Kommunist» nr. 3, 6. VII 1940.

²⁸ «Kommunist» nr. 11, 14. VII 1940.

Tulenevalt sellest, et EKP strateegiliseks loosungiks 1940. a. revolutsioonis oli töölisklassi liit kogu töötava talurahvaga, kui kodanlus revolutsiooniliste sündmuste tohtu dünaamika juures oli desorienteeritud ning tema igasugune organiseeritus revolutsiooni käigus purustatud, polnud vaja piirata talurahva valimisõigust ega jätta kodanlust sellest hoopiski ilma. See oli 1940. a. revolutsiooni üks põhierinevusi 1917. a. sotsialistlikust revolutsioonist.

²⁹ RT 1940, 61, art. 577 ja 579.

tusse. Ainult üksikasjades (millistes nimelt, sellest ta targu vaikus) olevat tal eriarvamusi».³⁰

J. Varese valitsus ajas nurja kodanluse üritused kasutada demokraatlikke vabadusi tööraha vastu. 9. juulil anti välja täiendav korraldus, milles öeldi: «Et vältida riigivolikogu valimiste kasutamist Eesti vabariigile ja Eesti rahvale kahjulikkude eesmärkide huvides, tuleb kandidaate esitamiskirjade esindajail esitada ringkondade komiteele hiljemalt 10. juuliks 1940. a. kell 14⁰⁰ vastava kandidaadi valimisplatvorm. Valimisplatvormi mitteesitamisel tühistatakse vastava kandidaadi esitamiskiri ringkonna komitee poolt»³¹. Osa kodanluse kandidaatidest ei suutnud antud tähtajaks platvormi esitada ja nende nimekirjad annulleeriti. Teised esitasid küll platvormid, kuid need olid üldsõnalised, määratud rahva petmiseks ning olid risti vastu kodanluse kandidaatide varasema tegevusega.³²

Sellepärast tõmbasid valimiste ringkonnakomisjonid need rahvavastased kandidaadid nimekirjadest maha, mida ka valimiste peakomitee kinnitas. Valimiste eelõhtuks jäid ainsateks kandidaatideks 80 valimisringkonnas ETR Liidu kandidaadid. Sellega oli kodanluse passiivne valimisõigus faktiliselt tühi seks muudetud. Tekkinud olukord, kus proletariaadi esindajaid saab, aga kodanluse esindajaid ei saa valida, viitab poliitilise võimu jagamatule omastamisele proletariaadi poolt, s. f. proletariaadi diktatuurile.

14.—15. juulil toimunud valimistel anti ETR Liidu kandidaatide poolt 92,8% häältest, kusjuures hääletamisest võttis osa 84,1% hääleõiguslikest kodanikest.³³

Riigivolikogu uus koosseis esindas tööraha laiut kihte: see oli uut tüüpi rahvavõimu organ, millest annab ilmekat tunnistust Riigivolikogu I ja II koosseisu saadikute sotsiaalse seisundi võrdlemine: I koosseisus oli 36 suurmaaomanikku, 10 pankurit, 4 majaoomanikku, 3 vaimulikku, 25 intelligentsi esindajat ja 2 töölist; II koosseisus kolm esimest rühma puudus; kõige arvukamalt oli töölisti — 36, töötava intelligentsi esindajaid 35 ja talurahva esindajaid 9.³⁴ 31 Riigivolikogu liiget olid kuulunud EKP illegaalsesse organisatsioonidesse, paljud uutest saadikutest olid astunud partei ridadesse 1940. a. juulis. Sellise koosseisuga kõrgema võimuorgani klassiolemuses ei saa olla kahtlusi — ta saab olla vaid proletarise võimu organ. Seega oli uue Riigivolikogu valimistega purustatud üks tähtsamaid lülisid kodanlikus riigiaparaadis ning loodud uut tüüpi proletaarne võimuorgan. Riigivolikogu pidi ees-

³⁰ L. I I I I s o n, Üle läve. «Edasi», nr. 88, 7. V 1965.

³¹ RT 1940, nr. 64, 628.

³² ENSV ORRKA, f. R-3, nim. 1, s.-ü. 114, 1. 28.

³³ «Kommunist» nr. 15, 18. VII 1940.

³⁴ Riigivolikogu II koosseis. I istungi, 1.—13. koosoleku stenograafilised aruanded, Tln. 1940., lk. 3.

kätt lahendama Eesti riigikorra küsimuse. Eestis oli rahvahulka-
des parlamentlikul traditsioonil teatav populaarsus, mistõttu Riigi-
volikogu ümbervalimine ja tema poolt proletariaadi diktatuuri
vormiline väljakuulutamise oli autoriteetseks mooduseks. Selles
mõttes võib ka Eestis 1940. a. täheldada parlamentliku ülemineku-
tee sümptomeid. Seda enam oli sellel tähtsust, et revolutsiooni esi-
melstel nädalatel avaldusid töörahva mõnedes ringkondades (Tal-
linnas, Koplis, Peipsi ja Petseri ümbruses, Väandras, Häädemees-
tel jm.) äärmuslikud tendentsid. Tekkis arvamusi, et Nõukogude
võim tuleks lihtsalt välja kuulutada, ilma rahvalt tema saadikute
näol nõu küsimata.³⁵

Uus Riigivolikogu alustas tööd 21. juulil 1940. a. ja ta lahendas
Eesti riigikorra küsimuse, maa, suurtööstuse ja pankade natsio-
naliseerimise, taasühinemise Nõukogude Liiduga, aga samuti
moodustas 25-liikmelise konstitutsioonikomisjoni. Eesti NSV uue
konstitutsiooni vastuvõtmisega 25. augustil 1940. a. nimetati Riigi-
volikogu ümber ENSV ajutiseks Ülemnõukoguks, kes tegutses sel-
lisena samas koosseisus 7 aasta jooksul.

Bürokratlik-tsentralistlik valitsemisaparaat puhastati ülalt
kuni alla kodanlik-fašistlikest elementidest. Eriti ulatuslikud val-
landamised olid Siseministeeriumis ja poliitilise politsei aparaadis,
kus kogu vana juhtiv kaader vabastati juuni-juuliku jooksul
ning asendati kommunistide või revolutsioonilise rahva teiste kih-
tide esindajatega.

Keskaparaadis juhtpositsiooni hõivamine võimaldas tsentraal-
selt teostada ka kohalike võimu- ja haldusorganite ümberkorral-
damise. 1937/38. a. kohalike omavalitsuste reformidega viidi oma-
valitsuste esinduskogude (volikogud) õigused faktiliselt nullile,
sest omavalitsuste täidesaatvate organite tsentraalseeritud komplek-
teerimine ühelt poolt jättis esinduskogud ilma oma valitse-
misorganeist, teiselt poolt sõltus nende tegevus pea-aegu täielikult
viimastest. Seadlusandlusega oli vabariigi valitsusele antud
õigus saata laiali iga volikogu, mille «tegevus on kahjulik riigi
üldhuvidele», siseministrile aga samal motiivil õigus kõrvaldada
volikogudest üksikuid volinikke. Omavalitsusametisse juhtivatele
kohtadele määratavate isikute suhtes kehtis rida erinõudeid, mis
kindlustas kodanusele omavalitsustes kindla toetuse.³⁶

1. aprillil 1939. a. saadeti laiali kõik vanad vallavalitsused ja
määrati ametisse 248 uut vallavanemat ja 610 abi, kes «kõik olid
tuntud oma ettevõtlikkuse, riigimeelsuse ja tubli tegevuse poolest
kaitseliidus». ³⁷ Omavalitsusasutustes täitis arvukalt endisi tsaari-

³⁵ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, II osa, Tln. 1963, lk. 345 ja Rahvatasjad, Mälestusi ja jutustusi partisanivõitlusest. Esimene raamat, Tln. 1963, lk. 21.

³⁶ Nii sai näiteks vallavanema ülesandeid täita sisuliselt üksnes kulak — RT 1938, 21, 188.

³⁷ RT 1939, 37, 337 ja «Eesti Kroonika», Tln. 1940, lk. 33.

Venemaa valla- ja linnavalitsuse ametnikke tööülesandeid: nii oli 1938. a. Lõuna Eestis 64% vallasekretäridest ja nende abidest tsaari teeninud, Harju- ja Võrumaal aga oli 57% kõigist vallavalitsuse ametnikest tööstaaž üle 20 aasta.³⁸ Seetõttu oli ka selge, et sellised koosseisud proletaarset võimu teenida ei saa ja tuleb asendada uutega.

Juuli alguses vabastati kõik senised maavanemad ja sama kuu lõpuks linnapead ning nimetati nende asemele uued.³⁹ Juhtivatele ametikohtadele kohalikes organeis edutati aktiivseid revolutsioonilise liikumise ja ametiühingu tegelasi, nii nimetati Eesti Metallitöölise Ametiühingu esimehe asetäitja A. Kiidelmaa Tallinna linnapeaks, Tartu linnapeaks sai tuntud töölisliikumisetegelane K. Jalak. 1. augustist alates vabastati ametist kõik kodanlikud vallavanemad ja nende abid (ametisse jäi 17 endist vallavanemat ja abi).⁴⁰ Omavalitsuste volikogud saadeti laiali alles 25. juuli 1940. a. dekreediga.⁴¹

Ka kohalike omavalitsusasutuste osas avaldus äärmuslikke tendentse. Nii võeti Valgamaa Hummuli vallas kehvik J. Mumme juhtimisel juba 22. juunil vallamajas asjaajamine üle ning «kuulutati välja nõukogude võim ja nimetati vallavalitsus ümber töörahva täitevkomiteeks.»⁴² Analoogiliselt toimiti ka Pärnumaal Häädemeeste vallas, kuigi siin vallavalitsust ümber ei nimetatud.⁴³

Kohalikud organid etendasid aktiivset osa revolutsiooniliste ümberkujunduste elluviimisel tööstuses ja põllumajanduses, haridussüsteemi ja kultuuriasutuste reorganiseerimisel jne.

Kui juuni-juuli perioodil J. Varese valitsus kõrvaldas poliitilise võimu omastamise võimaluse kodanluse poolt ning piiras tunduvalt kodanluse majanduslikku võimsust, siis Riigivolikogu tuntud deklaratsioonid⁴⁴ panid aluse kodanluse majandusliku võimsuse murdmisele ja sotsialistliku majandussektori loomisele. Eksploataatorite eksproprieerimisega tekkinud uued tootmissuhted tingi-

³⁸ Arvestused tehtud leksikoni — Lõuna-Eesti tegelaste biograafiad, Tartu, 1938 järgi; «Rahva Hääl» nr. 33, 25. 07. 1940 ja nr. 36, 28. 07. 1940.

³⁹ RT 1940, art.-d 559, 560, 606—611, 845.

⁴⁰ RT 1940, 89, 890; «Rahva Hääl» nr. 41, 2. 08. 1940. Läänemaal nimetati vallavanemateks rõhuvas enamuses töölised, Järvamaal aga olid kõik vallavanemad kehvikud — vt. «Tööraha Lipp» nr. 68, 10. juuni 1965 ja «Võitlev Sõna» nr. 82, 13. juuli 1965. Võrdlemisi palju jäi endisi vallasekretäre vallavalitsustesse tööle asjaajajatena, nagu Saaremaal, Võrumaal ja mujal — vt. «Kommunismiehitaja» nr. 84, 17. 07. 65. ja «Tööraha Elu» nr. 71, 17. 06. 65. Üksikud neist osutusid hiljem reetureiks, nagu Antsla valla endine sekretär ja hilisem asjaajaja H. Aavola, kes oli Saksa okupatsiooni ajal SS-erikomando ohvitseriks — «Tööraha Elu» nr. 71, 17. 06. 65. või Ahja vallavalitsuse ametnik Ed. Oja, kes organiseeris bandiitide jõuke nõukogude aktivistide tapmiseks — Põlva rajooni Piiraja 8-klassilise kooli kodulooringi andmeil.

⁴¹ RT 1940, 83, 783.

⁴² J. Mumme seletused ja asjaajamise ülevõtmise protokollid ärakiri.

⁴³ Vallavalitsuse ülevõtmist juhtis ja sai vallavanemaks 1917. a. revolutsionist aktiivselt osavõtnud J. Sinimäe — «Pärnu Kommunist» nr. 87, 15. 07. 65.

⁴⁴ RT 1940, 74, 733; 76, 743; 77, 744, 745.

sid kodanliku riigiaparaadi nende lülide ümberkorraldamise, mis proletaarses riigis täidavad majanduslik-organisatoorseid ja kultuurilis-kasvatuslikke funktsioone. Just paralleelselt ühiskonna tootmissuhete ümberkorraldamisega ning muudatustega ühiskonna klassistruktuuris toimusid ka riigiorganite funktsionaalsed ja struktuurilised muutused. Selleks, et ellu viia Riigivolikogu deklaratsioon pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta, loodi 25. juulil Majandusministeeriumi juurde Natsionaliseerimise Peakomitee⁴⁵, kes omakorda moodustas kohalikud natsionaliseerimiskomiteed linnades, maakondades ja ettevõtetes. Viimased teostasid ka natsionaliseeritud käitiste ja pankade praktilist juhtimist, sest Majandusministeerium ise polnud selleks kohandatud.⁴⁶

Eesti NSV Konstitutsiooni alusel moodustati 13 rahvakomisariaati⁴⁷, kusjuures erinevalt vanematest liiduvabariikidest moodustati ka Töö Rahvakomissariaat, mis oli vajalik uue palgasüsteemi loomiseks, töö normeerimise korraldamiseks, tööpuuduse likvideerimiseks.

Üldiselt nendes riigiaparaadi lülides, mis teostasid majanduslikke ja kultuurilisi funktsioone kodanlikus riigis, asendati vähe riigiametnikke.⁴⁸

Seetõttu oli ka suur osa rahvakomissariaatide teenistujaist varem töötanud kodanliku riigi ministeeriumides.⁴⁹ Endise riigiaparaadi teenistujate üleminek tööle uues nõukogude riigiaparaadis toimus väga kiiresti, mistõttu nõukogude võimu vaenlastel ei õnnestunud organiseerida kuigi tõsist sabotaaži töörahva võimu vastu.⁵⁰ Eriti palju vanu ametnikke võeti tööle Rahanduse Rahvakomissariaati, mis loodi endise Majandusministeeriumi vastava valitsuse baasil, hulgaliselt töötas vanu spetsialiste ka Riiklikus Plaanikomisjonis jm.⁵¹

⁴⁵ RT 1940, 89, 870.

⁴⁶ 31. juulil loodi Tööstuse Juhtimise Komitee, 3. augustil Pankade Juhtimise Komitee, 9. augustil Kaubanduse Juhtimise Komitee. Nende organite loomisega täiendati riiklikku majandushalduse struktuuri vastavalt uute funktsioonide tekkimisega Majandusministeeriumil — RT 1940, 99, 985, 936 ja RT Lisa 1940, 69.

⁴⁷ «Eesti NSV Teataja» 1940, 1, 3.

⁴⁸ Nii vabastati juuni-augustikuu jooksul Majandusministeeriumis 6 ametnikku ja Tollipeakomitee ning Kaubanduskomitee koosseisud; Sotsiaalministeeriumis vabastati 3; Teedeministeeriumis 8 ja Haridusministeeriumis 5 juhtivat töötajat — vt. RT 1940, art. 501—509, 532 jt.; Põllutöö RK-s töötas veel 1940. a. lõpul 56 endist kaitseleitlast, 11 isamaaliitlast ja 3 vapsi — A. Tiido, Nõukogude maareform Eestis, Tln. 1960, lk. 42.

⁴⁹ Vt. EK(b)P aruanne Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei IV kongressile — «Bolševik» 1941, nr. 1/2, lk. 24—25; «Rahva Häälel» nr. 38, 14. 02. 41.

⁵⁰ Üksikute sabotaažiaktide kohta vt. A. Uibo, Kodanlikku korruptsiooni paljastamas, Eesti minevikus ja nüüd, Tln. 1941, lk. 71—75; «Rahva Häälel» nr. 46, 24. 02. 1941, nr. 62, 14. 03. 1941; «Tee Kommunismile» nr. 84, 17. 07. 1965.

⁵¹ O. Sepre, Uue ühiskonnakorra jõud. «Suure võitluse algus», Tln. 1965, lk. 32; A. Vask, viidatud artikkel, lk. 79.

Edaspidi loodi Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu juurde rida valitsusi ja komiteesid, kes juhtisid mitmesuguseid majanduse ja kultuurielu alasid. Nende organite loomisega viidi põhiliselt lõpule uue riigivalitsemissüsteemi loomine Eesti NSV-s.

Ainult see klass, kes kontrollib ja käsutab relvastatud jõude, saab teostada oma diktatuuri. Seepärast tuleb Kaitseliidu laiendamis- ja relvastuse ära korjamist lugeda kõige tähtsamaks saavutuseks kodanliku riigi vägivalla- ja aparadi purustamisel Eesti 1940. a. revolutsioonis.

Siinkohal peatuksime lühidalt sellel kodanluse organisatsioonil. Kodanliku regulaarmee kõrval eksisteeris 42 600-meheline relvastatud organisatsioon «Kaitseliit»⁵², mille erilise ustavuse kodanlusele garanteeris ta klassikoosseis (72,5% maa- ja linna-kodanluse esindajaid ning riigi- ja omavalitsuste ametnikke).⁵³ Kaitseliidu juhtkond eesotsas Kaitseliidu ülema J. Orasmaaga oli tuntud oma reaktioonilise tegevuse poolest 1917. a. revolutsiooni-päevil kui ka paadunud valgekaartlastena Saksa okupatsiooni ning klassisõja ajal. Nii hindas kodanlus J. Orasmaa teeneid klassisõjas 2 vabadusristi ordeniga, normaaltalu ja 150 000-margalise tasuga. Malevate pealikutest mainigem endisi tsaari-Venemaa ohvitseri, taluomanikke kolonel-leitnant G. Vaherit (Võru malev), kolonel-leitnant F. Pinkat (Tallinna malev), kapten A. Roset (Sakala maleva ratsaeskadroni pealik, mõisniku poeg). Tallinna Ida-Malevkonna pealikuks oli U. Heyduck, kes 1901. a. võttis osa Hiinas bokserite ülestõusu maharumumisest ning oli selle eest autasustatud nelja riigi aumärkidega.⁵⁴

Nagu nähtub Kaitseliidu malevkondade tegevusülevaadetest, suurenes seal pärast 1934. a. riigipööret sõjalis-taktikaline väljaõpe. Nii oli Võrumaa malevkonnas 1939. a. laskeharjutusi 7,6 korda rohkem kui 1934. a., faktikalisi õppusi aga 2,6 korda enam; Sakalamaa malevas olid need näitajad vastavalt 5,7 ja 2,1.⁵⁵ Kaitseliidu juhtimisel tegutses ka fašistlik naisteorganisatsioon «Naiskodukaitse» (16 000 liiget) ja noorteorganisatsioonid — «Noorkotkad» (19 800 liiget) ja «Kodutütred» (20 000 liiget).⁵⁶ Seega polnud Kaitseliidu laiendamisega üksnes kodanluselt relvad võetud, vaid hävitatud tema üks kõige tugevamaid organisatsioone üldse.

Et Kaitseliit 1940. a. juunis rahva vastu välja ei astunud, selles etendas tähtsat osa Punaarmee üksuste viibimine riigi territooriumil, mis paralüseeris selle organisatsiooni jõu.

Revolutsiooni käigus lõi rahvas ise oma võimu kaitseks relvas-

⁵² Eesti Entsüklopeedia täienduskogu, I kd., 1940, veerg 610.

⁵³ Koguteose «20 aastat iseseisvust», Tallinn 1938, lk. 113 andmeil.

⁵⁴ Ajakiri «Vabadussõja tähistel», 1938, nr. 11, lk. 322, 340, 347.

⁵⁵ Ajakirja «Kaitse Kodu» 1940, nr. 7, lk. 216, 221 andmeil.

⁵⁶ Eesti Entsüklopeedia täienduskõide, I kd., veerg 611.

tatud organisatsiooni — Rahva Omakaitse (RO), kelle näol oli juba tegemist täiesti uue, proletaarse riigi organiga.⁵⁷ Esimesed RO salgad moodustati 21. juunil Tallinnas. Nende organiseerimise oli EKP ülesandeks teinud A. Veimerile ja L. Klaaserile. Algul koosnesid RO salgad põhiliselt töölistest, alates juulikuu esimestest päevadest astus RO-sse hulgaliselt haritlasi ja talurahva esindajaid. RO relvastati Kaitseliidult, sõjaväeosadelt ja politseinikelt äravõetud relvadega.⁵⁸ RO salgad etendasid 1940. a. juunisündmustes suurt osa. Nad võtsid relvad politseinikelt ja tegid seega võimatuks viimaste relvastatud vahelesegamise sündmuste käiku, kaitsesid rahvahulki vaenulike provokatsioonide eest ja võtsid revolutsiooni alguspäevadest peale ka valitsusasutuste ja tähtsate riiklike objektide, samuti suuremate tehaste ja kaevanduste kaitse enda peale. Hiljem hakkasid RO liikmed järk-järgult asendama politseinikke valveteenistuses. RO eesotsas kohtadel olid vastutavad parteitöötajad nagu O. Cher Läänemaal, A. Kuhlberg Võrumaal, J. Tamm Pärnus jt.⁵⁹ RO kohalike organisatsioonide juhtimiseks moodustati kolmikud, kelle kohustuseks oli uute liikmete vastuvõtmine ning pideva kontakti pidamine ametiühingute ja teiste töötajate organisatsioonidega.⁶⁰ Augusti lõpuks kuulus RO-sse ligi 8000 inimest.⁶¹

Suur tähtsus oli sõjaväe kui kodanliku riigi peamiste funktsioonide teostamise vahendi ümberkorraldamisel. 1939. a. oli tegevteenistuses 11377 meest (1440 ohvitseri, 1828 allohvitseri, 8109 reameest), 1940. a. alguses aga umbes 14 000 meest ja Kaitseministeeriumi ametkonnas 1300 ametnikku.⁶² Armees teenis hulgaliselt tsaari-Venemaa sõjakoolides ettevalmistuse saanud ohvitseri (ligi 30%),⁶³ kõrgem sõjaväeline juhtkond eesotsas sõjavägede ülem-

⁵⁷ Rahva Omakaitse loomise seadus anti 5. juulil 1940 — RT 1940, 62, 583.

⁵⁸ Nii võttis väike rühm töölisi eesotsas B. Pšenitšnikoviga Kalamaja õhutorjehäeosalt relvad, millega varustati EKP korraldusel üle saja töölise — EKP PAI käsikirjafond, B. Pšenitšnikovi mälestused; ööl vastu 24. juunit võttis Haapsalus grupp töölisi kommunistide O. Cheri ja A. Pihiga eesotsas üle poliitilise politsei ning Läänemaa Kaitseliidu, kellelt saadud relvadega varustati juuli alguses Läänemaa RO. 15. augustiks oli Läänemaal 15 Ro rühma (jagunes 43 jaoks), kokku 341 meest. — A. Lumeste, Esimesed sammud., «Tööraha Lipp» nr. 64, 1. juuni 1965. Tallinna 3. politseijaoskonna politseinikud kogusid ise relvad kokku ja palusid isegi telefoni teel relvade järele tulla. Relvad anti RO-le — «Rahva Hääli» nr. 1, 22. 06. 1940.

⁵⁹ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, II osa, Tln. 1963, lk. 370.

⁶⁰ ENSV ORRKA, f. R-35, nim. 1, s.-ü. 2, l. 1. Uusi liikmeid võeti RO-sse vastu Ametiühingu, MTÜ ja teiste organisatsioonide suunamisel, kusjuures liikmeks astujal pidi olema ka kahe RO liikme soovitus — ENSV ORRKA f. R-35, nim. 1, s.-ü. 113, l. 36.

⁶¹ ENSV ORRKA f. R-35, nim. 1, s.-ü. 1, l. 1.

⁶² Andmed võetud P. Larini tööst — Lahingud Eestis 1941. aastal, Tln. 1962, lk. 123.

⁶³ Ajakiri «Sõdur» 1938. aasta andmeil tehtud arvestused, vt. ka «Edasi» nr. 132, 6. 07. 1957.

juhataja J. Laidoneriga ajas saksasõbralikku poliitikat, kasvatades armee reakoosseisus natsionalismi ja nõukogudevastast vaimu.⁶⁴ Juba 22. juunil vabastati ametist ja tegelikust sõjaväeteenistusest sõjavägede ülemjuhataja J. Laidoner⁶⁵ ja nimetati sõjavägede juhatajaks G. Jonson.⁶⁶ See polnud üksnes isikute vahetus. See oli tugeva võimuorgani asendamine temast nõrgema organiga, sest kehtiva «Riigikaitse rahuäegse korralduse seaduse»⁶⁷ alusel piirdus sõjavägede juhataja pädevus sõjaväekorraldusega. Sõjavägede ülemjuhataja oli aga ka väljaspool sõjaväge laia administratiivvõimuga poliitiline kujud⁶⁸, kellel oli õigus annuleerida kodanikuõigusi. Siinkohal oli vaja alla kriipsutada J. Laidoneri isiksust ja tema osa eesti kodanluse võitluses oma maa töörahva vastu. Teatavasti oli J. Laidoner ülemjuhatajaks klassisõjas, 1. detsembril 1924. a. ülestõusu ja sellele järgnenud reaktiooni pealetungi ajal üks keskseid kujusid, 1934. a. riigipöörde faktiline teostaja jne. Laidoner oli tihedalt seotud monopolistlike ringkondadega, kuuludes Eesti 5 suurima aktsiaseltsi nõukogusse, kust sai igakuulist tasu⁶⁹, aga ka tihedalt seotud kodanliku riigiparadiga, kuuludes Riiginõukogu liikmena rahanduse-, riigikaitse-, välis- ja eelarvekomisjoni koosseisu. Seepärast oli J. Laidoneri tagandamine suure poliitilise tähtsusega.

Et sõjavägi oma suures enamuses koosnes töötava rahva põlgadest ja üksnes reaktioonilise ohvitserkonna abil oli rakendatud kodanluse teenistusse⁷⁰, siis seisnes poliitiline ülesanne tema vabastamises selle ohvitserkonna mõju alt. Ühelt poolt toimus see marurahvuslikult meelestatud ohvitserkonna vabastamise abil sõjaväeteenistusest, teiselt poolt aga laiaulatusliku poliitilise sel-

⁶⁴ E. d. Inti, Sõjavägi läheb koos rahvaga, «Saabus päev», Tln. 1960, lk. 128; P. Vihalem, Eesti kodanluse üleminek Saksa fašismi teenistusse, Tartu 1963, lk. 67; vt. ka «Sõdur» 1938/39, eriti nr. 16, 1939, lk. 345 — kokkuvõtte J. Laidoneri kõnest Eesti sõjaväe varemate juhtide koosolekul 28. märtsil 1939.

⁶⁵ RT 1940, 55, 499.

⁶⁶ RT 1940, 57, 541.

⁶⁷ RT 1938, 29, 234.

⁶⁸ Sõjavägede ülemjuhataja suurt poliitilist osa rõhutasid ka kodanlikud tegelased ise. Nii ütles J. Uluots 1. Ol. 1938. a. uue põhiseaduse kehtestamise puhul peetud kõnes: «Sõjaväele tema ülemjuhataja näol on meie riigis antud suur tähtsus, sest tema on seotud kogu riigi organisatsiooni ja poliitikaga.» — «Päevaleht» nr. 2, 3. Ol. 1938.

⁶⁹ Vt. M. Pesti, Rahvuslik reetmine «rahvusluse» sildi all, Tln. 1957, lk. 36.

⁷⁰ Vt. lähemalt E. d. Inti, Sõjavägi läheb koos rahvaga, «Saabus päev», lk. d 127—138, aga ka kodanliku armee endiste ohvitseride H. Lesseli, D. Kiljako. K. Alliku, A. Nõmmiku jt. mälestused — vt. «Suure võitluse algus», Tln. 1965, lk. d 461—470, 471—480, 488—491 jj.

Kodanliku armee isikulise koosseisu meelsusest kõnelevad kasvõi needki andmed, et Eesti Laskurkorpuse 7. diviisi koosseisus teenis 63,6%, juunipöörde ajal endises kodanlikus armees teeninuid / reakoosseisus — 61,2%, allohvitsere — 72,2%, ohvitseri — 61,4% /, 249. diviisi ohvitserkonnast samuti ligi 60% olid teeninud ohvitseridena kodanlikus armees — andmed võetud P. Larini tööst, Eesti Laskurkorpuse Suures Isamaasõjas, Tln. 1962, lk. 41.

gitustöö organiseerimisega sõjaväes, mida teostati poliitiliste juhtide ametikohtade loomisega (5. juuli 1940. a.)⁷¹ ning väeosade komiteede moodustamisega (13. juuli 1940. a.)⁷². Nende abinõude kompleksiga oli töörahva alluvuses hoidmise tugevam relv sisuliselt purustatud ning armee muutus iga päevaga ikka kindlamaks revolutsiooni relvaks. 1940. a. augusti lõpul viidi sõjaväe reorganiseerimine lõpule. Eesti NSV RKN-i 28. augusti 1940. a. määrusega kujundati Eesti Rahvaarmee Punaarmee territoriaalseks laskurkorpuseks Balti erisõjaväeringkonna koosseisus.⁷³

Asjaolu, et J. Varese valitsus kontrollis kõiki võimu- ja valitsemispositsioone, aga ka töörahva relvastatud organisatsiooni — RO olemasolu, võimaldas kodanliku riigi sellise vägivaldapaaradi lüli nagu politsei purustamise tsentraalses korras ning suhteliselt pika aja jooksul.⁷⁴ Siinkohal on otstarbekas peatuda kodanliku Eesti politseikoosseisude ja tegevuse juures.

Aastatel 1934—1940 suurenes politseikoosseis 346 politseiniku võrra (1934. a. — 1715, 1940. a. — 2061), kusjuures 1939. a. oktoobris anti poliitilisele politseile juurde 67 koosseisulist kohta (kokku teenis poliitilises politseis 191 inimest koosseisulistena).⁷⁵ Politseilise terrori süvenemisest ei kõnele mitte üksnes isikulise koosseisu paisutamine, vaid eelkõige politsei võimkonna laiendamine ning seda eriti kaitseesisukorra ja erakõrralise seadusandluse rakendamisel (kui 1935. a. karistati politseivõimude poolt kaitseesisukorra seaduse alusel 71 isikut, siis juba 1936. a. ulatus see arv 300-le)⁷⁶; politseivõimud sulgesid progressiivseid organisatsioone, registreerisid ja keelasid ära koosolekuid, konfiskeerisid trükitooteid, teostasid administratiivkorras väljasaatmisi jne. Kuigi politsei reakoosseisu palgad polnud kõrged (kordnik sai 71 krooni kuus), aitas politseis kodanlusele kuulekust hoida range alluvus ja reaktioonilise kaadri mõju (kriminaalpolitsei 251 ametnikust oli 43 teeninud tsaari-politseis, rõhuv enamus oli osa võtnud klassisõjast kodanluse poolel). Analoogiline oli olukord ka välipolitseis, eriti maakohtade konstaablite seas.⁷⁷

⁷¹ RT 1940, 63, 592.

⁷² RT 1940, 67, 648.

⁷³ «Eesti NSV Teataja» 1940, 1, 4.

⁷⁴ 29. juunil määrati sisekaitseülemaks siseministri abi kommunist H. Habermann, kellele allus politsei juhtimine; Politseitalituse abidirektori kohuste täitmine pandi 1. juulist kommunist A. Murrole, kes alates 16. juulist nimetati Politseitalituse direktoriks — RT 1940, 57, 535 ja 59, 557; 72, 721.

⁷⁵ ENSV ORRKA, f. 31, nim. 2, s.-ü. 792, l. 4—5.

Poliitilise politsei tegevusest kõneleb rida arhiivdokumente nagu Tallinna poliitilise politsei komissari ettekanne 1. aprillil 1939. a. ametiühingute tööst protestiresolutsioonide saatmiseks valitsusele tööpäeva pikendamise vastu; Poliitilise politsei komissari ettekanne 1. aprillil 1939 Saksamaa ja temaga koostöötamise vastase meeleolu kasvust Eesti elanikkonnas. 1940. a. sotsialistlik revolutsioon Eestis, Tln. 1960, lk. 40—41 jt.

⁷⁶ Valitsusasutuste tegevus 1938/39. a. Riigikantselei väljaanne, Tln. 1940, lk. 93—95 andmeil.

⁷⁷ Andmed võetud «Politseilehest» 1923, 20/21, lk. 274; 1940, 1, lk. 9.

Juulikuu esimese dekaadi jooksul vabastati ametist 8 komisari, paigutati ümber Tallinna jaoskondade politseikomissarid ning vabastati ametist politseiprefektid⁷⁸. Hulk politseiametnikke vabastati teenistusest väljateenitud aastate tõttu, osa vabastati omal soovil. Ehkki tervikuna likvideeriti vana politseiaparaat alles septembris, mil loodi nõukogude miilitsaorganid⁷⁹, olid kohalikud politseiasutused üle võetud juba augustikuu lõpul. Nii olid 26. augustiks kõik Tartumaa politseiasutused üle võetud ning politseinikud asendatud⁸⁰, 28. augustiks Läänemaa politseijaoskonnad⁸¹ jne. Politseijaoskondade etteotsa asusid Läänemaal kommunistid J. Külm, K. Miller, J. Tust jt. Üldse töötas 1. jaanuari 1941. a. andmeil 58 Läänemaa kommunistist miilitsaorganeis 16.⁸²

Novembrikuus hakati looma miilitsa abistamise brigaade kõikides linnades ja maakohtades.⁸³

Kodanlikku politsei koosseisu manitses kuulekusele nii see, et keskasutuses olid juhtpositsioonidel kommunistid, kes kaitseseisukorra seadust kasutades võisid iga ametiisiku vallandada ja rahva vaenuliku tegevuse eest vastutusele võtta, kui ka relvastatud organisatsioon RO. Teiselt poolt sai kodanlikku politseid edukalt kasutada kriminaalsete elementide jälitamiseks, samuti liikluse korraldamisel jne. Kõik see oli vajalik ka selleks, et oma kaadri ettevalmistamiseks aega võita.

Kodanliku Eesti kohtusüsteem koosnes järgmistest lülidest: jaoskonna- ja ringkonnakohus, Riigikohus ja Kohtukoda. Kuigi põhiseaduse alusel olid erakorralised kohtud lubatud ainult sõja ajal, kaitseseisukorra piirkonnas ja sõjalaevadel, tuleb aga arvesse võtta, et kaitseseisukord kehtis tähtsamates Eesti piirkondades alates 29. nov. 1918 kuni kodanluse diktatuuri lõpuni, siis olid erakorralised kohtud kujunenud faktiliselt korralisteks kohtuteks.

Kodanlikus Eestis oli 174 kohtunikku. Kollegiaalsetena töötasid Riigikohus (15 liiget), Kohtukoda (15 liiget), ringkonna kohtud (Tallinn — 19 liiget, Tartu — 18, Rakvere ja Viljandi — kummaski 10 liiget; ringkonna kohtute juures töötas 20 kohtu-uurijat) ja Sõjaväe Kõrgem Kohus (3 liiget). Jaoskonna kohtunikke oli 57, neist Tallinna ringkonna kohtu alluvuses 20, Tartu — 19, Rakvere — 10 ja Viljandi 8.⁸⁴ Kodanlus tagas meelepärase kohtunike kaadri komplekteerimise ühelt poolt sellega, et ametisse nimetamisel presidendi poolt pidi olema eelnevalt Riigikohtu, Kohtuministeeriumi

⁷⁸ RT 1940, 59, 561, jt.

⁷⁹ «Eesti NSV Teataja» 1940, 8, 64.

⁸⁰ Endise Tartumaa RO ülema E. Millerti seletuste järgi.

⁸¹ «Töörahva Lipp» nr. 69, 12. 06. 65.

⁸² Sealsamas.

⁸³ Nii loodi Võrus 5. novembril 1940. a. 20-liikmeline miilitsa abistamise brigaad — väljavõte EK(b)P Võrumaa organisatsiooni aruande ja juhtivate organite valimiskoosoleku protokollist, EKP A, f. 1, 1, 40, l. 8—9.

⁸⁴ Valitsusasutuste tegevus 1938/39, Riigikantselei väljaanne, (Tln.) 1940 lk. 40.

ja poliitilise politsei soovitus, teiselt poolt sellega, et kohtuniku kohale võis kandideerida üksnes see, kellel oli kõrgem juriidiline haridus, kes oli 4 aastat kohtuametniku kandidaadina tegutsenud jne.⁸⁵

Kuni 1940. a. viimaste kuudeni säilis vabariigis põhiliselt vana kohtu- ja prokuratuurisüsteem. Ajavahemikul 22. 06. — 23. 07. 1940. a. vabastati ametist vaid 6 kohtunikku ja prokuröri; juuli-augustikuu jooksul likvideeriti õiguskantsleri ametikoht, vabastati Riigikohtu ja Kohtukoja esimehed, nende prokurörid ja 3 liiget; detsembrikuu jooksul vallandati 5 jaoskonnakohtunikku ja 2 ringkonnakohtu liiget «revolutsioonilise valvuse puudumise pärast võitluses spekulatsiooniga».⁸⁶ 23. oktoobril 1940. a. likvideeriti vana prokuratuur ning 3. detsembril kinnitas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu linnade, maakondade ja Eesti Raudtee prokuröri.⁸⁷ Prokuröride kaader uuendati täielikult.

Kodanlik kohtusüsteem likvideeriti Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi 16. novembri seadlusega, mille alusel loodi 75 rahvakohut, 4 ringkonnakohut ning Ülemkohus.⁸⁸ Rahvakaasistujad valiti ametiühingute ja teiste ühiskondlike organisatsioonide poolt 1940. a. detsembris.⁸⁹ Mis puutub kohtunike kaadrisse, siis kasutati suures ulatuses vana kaadrit, kelle ümberõpetamine toimus samaaegselt uute kaadrite ettevalmistamisega.⁹⁰ Nii korraldati juba 1940. a. vabariigis 2-kuulised juriidilised kursused, millest võttis osa 1600 inimest.

Täielikult likvideeriti kodanluseaegne reaktsiooniline kohtumenetlusala seadlusandlus ning koodeksid. Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega kehtestati Eesti NSV territooriumil ajutiselt Vene NFSV kriminaal-, tsiviilkoodeksid, tsiviil-

⁸⁵ Vt. lähemalt P. Vihalem, Valimised kodanlikus Eestis, Tln. 1963, lk. 131—138.

⁸⁶ Vt. RT 1940, art. 663, 784, 962—966, 1014. «Eesti NSV Teataja» 1940, art. 22, 304, 360—362, 378, 710—713, 856, 859, 930.

⁸⁷ «Eesti NSV Teataja» 1940, 31, 351.

⁸⁸ «Eesti NSV Teataja» 1940, nr. 523 ja «Eesti NSV Kohtu Rahvakomissari juhend seadluse rakendamiseks Rahvakohtunike ja rahvakohtute kaasistujate ajutise valimise ja ärakutsumise korra kohta» — «Eesti NSV Teataja» 1940, 64, 842.

A. Vask oma eespool nimetatud artiklis märgib, et moodustati 4 ringkonnakohut — Tallinn, Tartu, Viljandi ja Kuressaare. Ka dokumentide ja materjalide kogumikus — 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis, Tln. 1960, lk. 330 märkuses 2 on sama eksitav viga. Tegelikult moodustati Kuressaare ringkonnakohus alles 15. märtsil — «Eesti NSV Teataja» 1941, 31, 447, ning neljanda ringkonnakohtuna moodustati hoopis Rakvere ringkonnakohus.

⁸⁹ ENSV ORRKA, f. R-1019, nim. 1, s.-ü. 4, l. 207, 226 jj. Iga rahvakohtu koosseisu valiti 70 rahvakaasistujat, kokku seega 5250 rahvakaasistujat — «Kommunist» 1. veebr. 1941.

⁹⁰ Viljandi ringkonnakohtu koosseisus oli vaid üks uus liige; Tartu kõik jaoskonnakohtunikud jäid oma kohtadele kuni 1. I. 1941. a.; Tallinnas töötas rahvakohtunikenä 18 endist jaoskonnakohtunikku 20-st.

ja kriminaalprotsessi ning abielu, perekonna ja eestkoste koodeksid.⁹¹

Mis puutub nimetatud perioodi seadlusandluse, siis sellistel juhtudel, kui kasutatigi kodanluse poolt väljatöötatud sätete teksti, ei olnud siin tegemist mitte tegudega «seaduse» piires, vaid vastupidi: seni tööraha vastu kasutatud kodanlikku seadust kasutati nüüd töötajate huvides eksploateerijate vastu. Kus aga osutus tarvilikuks, seal anti uued, revolutsioonilised seadused, mis ei tuginenud ei seni kehtinud põhiseadusel ega ka seadusandlusel. Seetõttu ei saagi kodanlike seaduste kasutamine proletariaadi poolt muuta teostatava diktatuuri iseloomu.

Samuti ei muuda endiste kodanlike riigiametnike säilimine riigiaparaadis selle perioodi riigivõimu olemust. Ilmnes see ju eriti selgelt presidendi nimetuse ja koha formaalses säilitamises kuni 23. juulini, ehkki reaalne võim võeti talt juba 21. juunil. Seda ühelt poolt, kuid teiselt poolt säilitab kodanlus ka pärast oma majanduslike ja poliitiliste juhtpositsioonide kaotamist rea eeliseid võitnud proletariaadi ees ja üks nendest — kogemused riigiasjade ajamisel.⁹² Seetõttu on proletariaadil kasulik teatud aega kasutada kodanlikku kaadrit oma riigiaparaadis, et oma ametnikke kasvatada.

Et vältida kodanluse vaenuliku tegevuse arendamist riigiaparaadis, kehtestati RKN-i määrusega kord, mille alusel võis riigiaparaadist vallandatud ametnikke uuesti tööle võtta üksnes RKN-i loal;⁹³ kesk- ja väikeametnike poolehoidu uuele võimule tõstis kahtlematult riigiametnike palkade tõstmine 10—30% võrra.⁹⁴

Tänapäeval, mil ajalooliste sündmuste käik on andnud meile rahvademokraatlike maade ja Kuuba näol veel terve rea konkreetseid näiteid kapitalismilt sotsialismile ülemineku teede ja vormide kohta, võime öelda, et igaüks neist tõi midagi uut sellesse küsimusse ning nende protsesside uurimine ja läbitöötamine on veel suures ulatuses lahendamata ülesanne.

⁹¹ «Eesti NSV Teataja» 1940, 73, 1007; 1941, 8, 92.

⁹² Vrd. V. I. L e n i n, Teosed, 27. kd., lk. 247.

⁹³ ENSV RKN määrus 15. okt. 1940 — «Eesti NSV Teataja» 1940.

⁹⁴ RT 99, 981 ja «Eesti NSV Teataja» 1940, 14, 136.

СЛОМ ЭСТОНСКОГО БУРЖУАЗНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АППАРАТА В РЕВОЛЮЦИИ 1940 ГОДА

Э.-Ю. Труувяли

Резюме

Твердо держа курс на мирное развитие революции, КП Эстонии и правительство И. Вареса широко использовали в ходе революции конституционные формы и старые законы для проведения революционных преобразований. Однако, проведение в жизнь этих старых законоположений находилось в руках новых людей — представителей трудящихся, и теперь они обратились своим острием против буржуазии.

С точки зрения такой тактики автор данной статьи стремится осветить некоторые до сих пор еще мало исследованные вопросы слома буржуазного и создания нового, социалистического государственного аппарата в Эстонии в период с 21 июня 1940 года по 1 января 1941 года.

Создание правительства И. Вареса и уничтожение авторитарной власти в Эстонии в условиях конкретной исторической обстановки и своеобразия социалистической революции 1940 года нужно считать началом слома буржуазной государственной машины. В связи с тем, что центральным органом стало правительство И. Вареса, политику которого направляла КП Эстонии, была использована вся полнота власти этого органа для уничтожения политической организованности буржуазии (были распущены правящая партия «Исамаалийт» и другие организации буржуазии), разоружения и роспуска наиболее влиятельной организации буржуазии — вооруженного «Кайтселийта». Была демократизована армия, уволено высшее военное командование и введен институт политических руководителей и комитетов военнослужащих в подразделениях. Были также уволены руководящие работники полиции, суда и других звеньев государственного аппарата и проведена его чистка от буржуазно-фашистских элементов. Тем самым во многих случаях сохранилась форма старой государственной машины, но новые кадры, начавшие осуществлять функции диктатуры пролетариата, дали ей новое, пролетарское содержание. Поскольку буржуазия была в результате динамики революционных событий дезориентирована и дезорганизована, то стало возможным массовое использование буржуазных кадров в новом государственном аппарате. Автор стремится показать как этому содействовал также факт, что зарплата основной массы чиновников буржуазного государственного аппарата в последний период диктатуры

буржуазии мало чем отличалась по размерам от зарплаты промышленных рабочих.

В ходе революции были созданы новые органы пролетарской власти (организация «Народная самозащита», переизбран состав Государственной думы и пр.).

Создание социалистического административного аппарата и изменения структуры прежних органов проводились в соответствии с возникающими в ходе революции новыми функциями государства. После принятия новой конституции было доведено до конца образование единой системы советских органов и даны, в соответствии с их пролетарским содержанием, новые формы (СНК, новая судебно-прокурорская система, органы милиции и т. д.).

Анализ процесса создания социалистической государственности в Эстонии подтверждает правильность ленинского указания о том, что в социалистической революции необходимо уметь правильно использовать все формы — и старые и новые, превращая их в оружие победы пролетариата.